

ПРОБЛЕМИ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

УДК [316.258:316.422]

Шаповаленко М. В.

ПОСТТОТАЛІТАРИЗМ, ПОСТКОМУНІЗМ... ЩО ДАЛІ?

У статті автор пропонує аналіз політологічних понять щодо характеристик політичних режимів на терені СНД. Висунуто твердження, що предикати «посткомуністичний» та «посттоталітарний» до режиму в Україні можуть бути застосовані як позначення структурних рис, підґрунтя, на якому виникають різноманітні конфігурації перехідних (транзитних) режимів протягом усього трансформаційного періоду. Незавершеність демократизації, та лібералізації впливає на формування певних типів напівдемократичних режимів, що зберігає загрозу реставрації антидемократичних форм правління.

У сучасній політичній науці існує безліч типологій політичних режимів. Політологи прагнуть пристосувати ці типології для аналізу особливостей режимів на теренах СНД та Східної Європи. З'ясування того, в якому стані перебуває суспільство, адекватна діагностика особливостей формування політичних інституцій і правил, за якими вони функціонують, незважаючи на певний академізм цього питання, може впливати на державні рішення і практичні дії політиків. За умов активізації політичного життя, посилення контролю за владними ресурсами з боку громадянського суспільства, виявлення слабких місць у діючому політичному механізмі, питання типологізації режимів знову й знову постає на порядку денному і переходить у площину нищівної критики попередніх підходів. Через це доцільно буде розглянути деякі поняття, що вживають при аналізі політичних режимів, та практику їх застосування.

Серед цих понять найпоширенішими у науковому та практичному обороті є поняття «посттоталітаризм» та «посткомунізм». Але попри їх часте вживання у засобах масової інформації, серйозні дослідники уникають їх глибинного обговорення. Винятком тут залишаються деякі статті в українських часописах та книжка «Політологія посткомунізму» [1]. Використовуючи транзитологічні теорії, автор пропонує власне бачення деяких характеристик сучасного режиму в нашій країні.

Тоталітаризм/посттоталітаризм

У вітчизняній політології концептом «посттоталітарне суспільство» заведено охоплювати так звані нові демократії — країни колишнього радянського табору й республіки, що входили до складу СРСР. Цим поняттям позначають певне «перехідне суспільство, що спонтанно переборює обмеження визначеної тоталітарної системи під впливом ендогенних і екзогенних факторів і розвивається від тоталітарного до природно-історичного стану» [2].

Є кілька моментів, що викликають сумнів у подібних визначеннях посттоталітарного суспільства. По-перше, це спонтанність переходу. Усі реформи (вдалі чи невдалі) багато в чому залежать від розуміння політичними елітами процесів, що відбуваються. Вони започатковуються з ініціативи політичного істеблшменту, активно діючих економічних та соціальних агентів і залежать від ступеня їхньої підготовки та спроможності йти на компроміси один з одним, поважати ними ж прийняті правила гри. Звідси ефективність транзиту може залежати від ставлення до них впливових акторів та від зовнішніх передумов, що можуть прискорювати або гальмувати процеси суспільних перетворень.

По-друге, викликає заперечення визнання природно-історичного стану як чогось альтернативного тоталітарному, «протиприродному» стану, який будімо виникає з нічого. Але теза щодо про-

типприродності тоталітаризму має своїх критиків, які підкреслюють закономірність появи такого механізму управління в надрах індустріального суспільства.

Свого часу в рамках «советологи» широко застосовувалася теорія тоталітаризму в дусі З. Бжезінського, яка й досі впливає на розвиток транзитологічних теорій. Виходячи з цього, транзитні процеси у посткомуністичних країнах пропонується розуміти як перетворення *тоталітарних* суспільств на нетоталітарні. Недостатність такого підходу відзначають як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники [3]. Разом з цим є чимало прихильників *посттоталітарного* підходу до вивчення транзитних процесів, що розглядають режими, зокрема в Росії й Україні, як пост/тоталітарний авторитаризм, постреволуційний тоталітаризм, нарешті, як фази занепаду самого тоталітаризму [4].

Сучасне західне суспільство не є системою, що породжена «єдиною динамікою трансформації», а є продуктом чотирьох головних «організаційних кластерів»¹. Такими кластерами виступають: капіталізм як система товарного виробництва, заснована на приватній власності на капітал та найманій праці; індустріалізм — система «раціонального» використання неживих джерел енергії і машин як основних засобів виробництва товарів і послуг; нація-держава (або її еквіваленти) як координована діяльність адміністративної влади, що здійснює загальне управління суспільними справами; військова влада як концентрація засобів насильства і контроль над їх застосуванням [5]. Ці кластери мають власну внутрішню логіку розвитку, властиві їм протиріччя. Питома вага кожного з них у взаємодії з іншими визначається не якимсь незмінним трансцендентним принципом, а суто історично — співвідношенням суспільних сил, потребами і викликами, з якими стикається кожна епоха чи регіон.

Виходячи з таких міркувань, тоталітаризм, на думку Е. Гідденса, є формою політичного режиму перехідного типу. Спираючись на інституціональну характеристику тоталітаризму К. Фрідріха і З. Бжезінського, він ставить під сумнів правомірність уживання самого поняття «тоталітаризм» як неадекватного для описання режимів перехідного типу. Так само й деякі інші західні дослідники підкреслюють, що «тоталітаризм радше характеризує не тип політичної системи, а історичну ситуацію, при якій диктатор поєднує і мобілізує суспільство, уражене кризою, що погрожує суспільству знищенням, якщо не вжити надзвичайних заходів... Коли припустити, що радянський тоталітаризм був створений Леніним та цілком розвинутий тільки Ста-

ліним, то можна стверджувати, що Росія сьогодні ще не оправилася від травми тоталітарного керівництва. Проте його динамізм і жорстокість пізніше в більшому ступені були замінені діловою рутиною й ритуалами [6]. Е. Гідденс вважає, що термін «тоталітарний» не можна використовувати як предикат до сучасної національної держави через те, що це радше певний тип суспільного керування, який виникає в надзвичайних ситуаціях. Надмірна напруга розвитку суспільно-політичного організму створює певні механізми функціонування, яким притаманні: надмірний нагляд і його надмірна бюрократизація; моральний тоталітаризм, терор і наявність видатної особи, яка не тільки залежить від професійного військового контролю, а й спирається на масову підтримку [7].

Тоталітарне керування є складовою індустріального суспільства, яке ще не сформувало національну державу. З появою ж останньої, як думає вчений, редукуються передумови тоталітарного керування, тобто тоталітаризм як система управління виникає в процесі становлення національної держави як можливе відхилення розвитку індустріального суспільства. Хоча разом з цим Е. Гідденс вважає, що сам капіталізм у сучасному вигляді виник завдяки певному несподіваному збігу обставин, що утворили дисконтинуївні² фактори або кластери розвитку сучасного суспільства. У сукупності ці фактори й створили динамічне суспільство, що залучає до сфери своєї діяльності нові території й народи. Невипадково історик Е. Хобсбаум говорить про англійську промислову і французьку політичну революції як про два кратери «досить потужного діючого вулкана» [8].

Проте демократія не зменшує можливості появи нового типу авторитарного чи деспотичного правління. Як відзначив С. Нойман, багато істотних рис сучасних автократій є результатом демократичного досвіду, тобто всередині самої демократії існують віруси диктатури, з якими необхідно боротися і зміцнювати («оздоровлювати») суспільний організм через розвиток його «іммунної системи». Справді, історія демократичних режимів багата на провали та помилки, тому що «демократію, як правило, руйнують не антидемократичні сили; вона зазнає краху в результаті дії багатьох факторів само-нейтралізації, що розвиваються в рамках демократичної системи» [9].

Виникнення різноманітних форм демократії мало досить спорадичний характер; деякі з них існували нетривалий час. Щодо режимів ліберальної демократії, то це взагалі є феномен лише другої половини ХХ століття (і це незважаючи на значні

¹ «Кластер» — це зв'язування явищ, що виявляють ті чи інші подібності між собою та взаємозалежать один від одного за тими чи іншими підставами, але не породжені загальною причиною й тому не є проявом загальної сутності.

² Англ. *discontinuous* — переривчастий, дискретний.

теоретичні доробки щодо лібералізму та демократії), тобто більш пізні соціально-політичне утворення¹. Е. Гідденс переконує, що поява капіталістичного індустріального суспільства й сучасної західної цивілізації зовсім не зумовлені попереднім розвитком європейських держав, а були свого роду породженням дисконтинуївностей. Крім того, імовірно за все, однією з основних форм тоталітаризму як режиму перехідного типу і продуктом історичної ситуації є сталінізм.

Цей режим за своїми основними параметрами був пов'язаний, насамперед, із своєрідністю особистості Й. Сталіна, його енергетики. На думку деяких теоретиків, тоталітаризм — це не режим, а свого роду тоталітарна енергія, перверсія раціоналізму². Тому він зникає тільки-но вичерпується ця енергія, носієм якої є одна людина. Зовсім не випадково його смерть викликала сум'яття серед керівництва країни й загострила внутрішньополітичну боротьбу на політичному Олімпі. Пом'якшення режиму, звуження використання репресивного апарату після березня 1953 р. усередині країни відбулося негайно, хоча ідеологічні конструкції залишалися незмінними ще десятиліття. І зовсім некоректно зв'язувати 80-ті роки ХХ століття з тоталітаризмом і говорити лише про сучасну державу, що стала посттоталітарною тільки десять років тому. Можна припустити, що посттоталітарна фаза розвитку СРСР з певними незначними відхиленнями почалася з середини 50-х років ХХ століття і пройшла від точки раннього посттоталітаризму до зрілого у 90-ті роки.

Звідси демократизація зовсім не знищує загрози реставрації попередніх авторитарних режимів чи появи нових розвинутіших та штучних форм диктатури чи нової фази жорсткого посттоталітаризму. Й ця загроза є тим більшою, чим складнішими є завдання, що вирішують «нові демократії» (під якими слід розуміти країни з декларованим намаганням політиків створювати умови для демократичних прав і свобод і з наявними формальними рисами демократії за теорією Р. Дала, що виникли протягом так званої «третьої» хвилі демократизації). Створити життєздатну економіку одночасно з упровадженням демократичних процедур на тлі слабкого державного тіла дуже важко.

¹ Ця проблема еволюції демократичних форм в історії людства (демократії давньогрецьких полісів, середньовічних італійських республік), їхня кристалізація з розвитком конституціоналізму в новий час, і особливо в періоди буржуазних революцій, представлена в суспільствознавчій літературі досить широко, тому автор не вважає потрібним робити докладний її аналіз. Див. зокрема: *Токвіль А.* Демократія в Америці. — М., 1992; *Dahl R.* Dilemmas of Pluralist Democracy. Autonomy vs Control. New Haven and London, Yale University Press, 1982; *Dahl R.* Democracy and its Critics. New Haven and London, Yale University Press, 1989; *Dahl R.* On Democracy New Haven and London, Yale University Press, 1998.

² Ці перверсії раціоналізму виявляються у використанні Гітлером вантажівок не для війни, а для репресій, у використанні найсучасніших технологій для знищення носіїв марійської крові; у Сталіна ці перверсії виявляються в маніакальних чищеннях навіть у середовищі офіцерів Червоної армії фактично напередодні Другої світової війни. Ще одним проявом такої перверсії є створення раціональної машини смерті, конвеєру смерті у вигляді концтаборів як у СРСР, так і в Німеччині.

Посткомунізм

Іншим поняттям, що використовується для характеристики режимів «нових демократій», є «посткомунізм». Як відзначає український філософ Є. Бистрицький, «поняття посткомунізму має досить чіткий соціально-політичний зміст, означає завершення тривалої загальноєвропейської доби певної політичної ідеології та методології політичної думки, яка виникає в 17—18 століттях разом з утопічно-просвітницькою впевненістю в можливостях раціональної побудови суспільства на засадах наукового планування та тотального контролю. Разом із крахом комунізму, ідеологія та буття якого орієнтувалися на максимальне втілення в життя цих класичних принципів західноєвропейської політичної онтології (навіть засобами поліцейсько-державного примусу, тортурами й брехнею), стає очевидною також неадекватність самої світоглядної установки класичного політичного мислення стосовно сучасного суспільно-політичного життя». Й далі він підкреслює, що «йдеться (і на цьому варто особливо наголосити) про наш час як іще невідому, теоретично не прояснену добу в розвитку світової, а не тільки суто "посткомуністичної" цивілізації... Посткомуністична доба потребує вироблення інших пояснювальних схем, методологічних уявлень та аналітичних засобів» [10]. Але, з іншого боку, посткомунізм, незважаючи на радикальні відмінності від усіх транзитів, що існували в історії, має в той же час загальні з ними риси.

На наш погляд, коректно користатися концептом «посткомунізм» (префікс «пост» тут означає заперечення характерних рис попереднього режиму) як синонімом антитоталітаризму, посттоталітаризму. Конструкт «посткомунізм», як і «комунізм», у ролі ідеологеми корисний тим, що його можна розглядати, щонайменше, у двох вимірах. Перший вимір — у глобальному масштабі, як стан світу після краху спроб реалізувати комуністичний проєкт розвитку суспільства (за словами Р. Дарендорфа, «утопія зникла...»). Його наслідком стало падіння популярності й привабливості не тільки ідеї комунізму, а й інших лівих ідеологій (наприклад, соціал-демократизму), як певного типу раціоналізму. Це поставило під сумнів саму ідею раціонального конструювання дійсності на підставі навіть дуже гарних, але суто умовляючих теорій. Звідси

стан світу після комунізму означає кризу нормативної й інструментальної раціональності. Водночас він (тобто термін) не має відношення до інших деспотичних режимів, таких як італійський фашизм (постфашизм) та німецький нацизм (постнацизм) і сфера його застосування охоплює лише советський блок держав. По-друге, на регіональному рівні посткомунізм означає провал усієї попередньої політики та разом з тим збереження старою номенклатурною елітою своїх позицій.

Деякі вчені вважають, що в Україні встановлено режим посткомуністичного неототалітаризму, ознакою якого і є існування номенклатурно-корпоративних кланів [11]. Але, на наш погляд, наявність корпоративних кланів, номенклатури, як інституцій, важко вважати головними ознаками режиму. Головне — за якими правилами вони діють, за якими механізмами контролюють основні ресурси, за якими принципами рекрутуються в еліти нові її представники, які типи мобілізації використовують еліти тощо.

На думку інших, в Україні маємо конституційно-ліберальну форму авторитарного політичного режиму. Підставами для таких висновків деякі автори вважають таке: «тиха реставрація номенклатурно-авторитарних форм і засобів здійснення влади; блокування владою становлення системи інститутів демократичного спрямування; анахронічний стан засобів масової інформації; домінування конфронтаційної політичної культури, безупинне-загострення в стосунках між гілками влади; *недобудованість легальної структури влади і конституціоналізація* (курсив мій.— М. Ш.) тіньових центрів впливу; незацікавленість влади корінним чином реорганізувати державні структури; падіння підтримки населенням дій влади» [12].

Через понятійну невизначеність у розумінні транзитних процесів, природи посткомунізму можна зустріти міркування, що виглядають не зовсім коректними: «Трансформація посткомунізму може здійснюватись як при демократії, так і при авторитаризмі. Посткомуністичний розвиток, як свідчить сучасна світова політична наука, передбачає кілька моделей. Це, по-перше, будівництво національної держави, друга модель — це "подвійний перехід" (тобто одночасність формування нової економічної й політичної організації суспільства), третю модель зосереджено на здійсненні "економіки попередю політики"» [13]. На наш погляд, у даному випадку за моделі автор узяв напрямки трансформацій посткомуністичних суспільств, що є дійсно характерними саме для них. Хоча, безумовно, після провалу утопії можна боротися з їх наслідками як авторитарними (що більш звично), так і демократичними засобами.

Часто саме термін «авторитаризм» використовують для характеристики політичного режиму в

Україні. З точки зору французьких дослідників, частота використання цього поняття перетворила його в залишкову категорію, «торбу», «куди відносять за чисто негативною міркою всі режими, що не піднімаються до реєстру демократично-ліберальних, але не можуть розглядатися як тоталітарні» [14]. У той же час транзитологія активно використовує саме поняття «тоталітаризм» і «посттоталітаризм». Х. Лінц і Ф. Степан у своїй книзі «Проблеми демократичного транзиту і консолідації. Південна Європа, Південна Америка і посткомуністична Європа», опублікованій у 1996 році, пропонують розглядати демократичні транзити через призму трансформації чотирьох типів недемократичних режимів: тоталітарний, авторитарний, поставторитарний і султаністичний. При цьому як показники режимів, що корелюють між собою, застосовують плюралізм, ідеологію, лідерство і мобілізацію [15].

Очевидно, цей короткий перелік деяких головних характеристик політичних режимів «нових демократій» важко вважати вичерпним і достатнім для ґрунтовнішого аналізу.

Лібералізація + Демократизація = Режим(?)

Варто поставити питання: що насправді може виникнути у результаті двох головних напрямків трансформації суспільства — лібералізації та демократизації? Лібералізація є свого роду початком трансформаційних змін у суспільстві й означає ослаблення політичної цензури, а також надання свободи засобам масової інформації, більшої автономії різним суспільним і професійним організаціям, відновлення ряду індивідуальних юридичних свобод і гарантій, звільнення політв'язнів і повернення політемігрантів, терпимість стосовно політичної опозиції. Натомість демократизація є більш широким політологічним і політичним поняттям, що передбачає відкрите змагання політичних акторів за право контролю над урядом, проведення вільних виборів, що визначають склад законодавчого органу влади й уряду. Демократизація може включати лібералізацію. Власне, без останньої можуть виникати лише гібридні режими, які називають делегативною демократією, електоральною демократією тощо.

Якщо лібералізація модифікує взаємозв'язки держави та громадянського суспільства, та демократизація змінює відносини між державою та політичним суспільством як таким. Разом з тим і лібералізація, і демократизація можуть здійснюватися незалежно одне від одного [16]. В такому разі ці процеси одночасно формують нові конфігурації співвідношення політичних сил, принципи відносин між владою та суспільством, принципи боротьби за владні повноваження між елітами, відносини

усередині самих еліт. Характер цих відносин може бути виражений у різних типах політичних режимів. Транзитологічна література пропонує деякі моделі та конфігурації, що виникають у процесі взаємодії цих напрямків суспільних змін.

Без гарантування індивідам і соціальним групам одержання переваг у процесі лібералізації демократизація може мати лише формальний характер і трансформуватися на режим народної демократії (*popular democracy*). З іншого боку, без повноцінної відповідальності еліт перед народом, лібералізація може перетворитися в щось маніпулятивне й зручне для тих, хто обраний до вищих органів державної влади. Разом з тим, якщо лібералізація й демократизація відбуваються одночасно, загроза дестабілізації суспільства створює несподівані ситуації і провокує прибічників офіційної влади та її опонентів на нерациональні дії. Крім того, відсутність такого знаряддя, як правова база, знижує дієвість та ефективність прийняття політичних рішень.

Авторитарні режими нерідко починають процес лібералізації в надії, що, давши деяку волю індивідам і соціальним групам у прояві їхніх інтересів, правляча еліта може зітхнути з полегшенням, тому що знято загрозу їхньому існуванню, одночасно вони вільні від необхідності звітувати перед своїми виборцями; останні, в свою чергу, не наполягатимуть на прямих і справедливих виборах. Така система відносин суспільства та влади отримала в літературі назву «демократія, що опікує» (*tutelary democracy*) або «лібералізований авторитаризм» (*dictablandas*). З іншого боку, демократизація може початися без істотних змін у системі ліберальних цінностей, продуктом чого може бути така форма режиму, як лімітована демократія (*limited democracy*).

Залежно від інтенсивності лібералізації та демократизації ці процеси можуть утворювати такі конфігурації режимів:

- автократія, якщо зберігаються повільні темпи процесів лібералізації та демократизації;
- плебісцитна демократія, якщо рівень лібералізації низький, але процес демократизації почався; крім того, даний режим може встановитися в результаті військового перевороту;
- народна демократія — лібералізація має такий же рівень, як і плебісцитна демократія, але рівень демократизації значно зростає;
- лібералізований авторитаризм — лібералізація відбувається без демократизації;
- лімітована політична демократія (демократія) — має приблизно той же рівень лібералізації, але більш високий рівень демократизації; вона може бути встановлена в результаті зміни режиму лібералізованого авторитаризму через досягнення

угоди між головними політичними акторами, поразку у війні, революцію знизу; має високу імовірність трансформації на режим поліархії, соціалістичної демократії, соціальної демократії тощо знову ж через укладання пакту [17].

Лібералізація є засобом виміру процесів трансформації недемократичного режиму у бік зміцнення авторитаризму або у бік його пом'якшення. Демократизація ж, будучи таким же виміром змін, у той же час набагато сильніше залежить від геополітичного становища держави та національного контексту. Лібералізація стосується подолання обмежень партійної конкуренції й електоральному вибору — заборон діяльності певних партій, перешкод в одержанні інформації, обмежень у висуванні кандидатів тощо. Демократизація ж стосується створення нового рівня механізмів прийняття рішень, поширення визначених цінностей і норм.

Лібералізація може відбуватися повільно й без демократизації. Фундаментальні свободи та права можуть бути гарантовані індивідам і групам в обмін на їхню пасивність під час виборчих кампаній, на мовчання й невимогливість стосовно правлячих еліт. Але в той же час поглиблення лібералізації вимагає подальшої демократизації, що може викликати регресію до авторитарного режиму.

У будь-якому випадку політична демократія потребує лібералізації і в сукупності вони утворюють подвійну хвилю (*double stream*), що може мати як роздільні, так і пересічні потоки. Лібералізація завжди є більш виразною, й саме з її показників можна починати вивчення деструкції деспотичного режиму, хоча це може бути і показником переривання транзиту. Водночас у процесі лібералізації й демократизації режиму завжди зберігається небезпека, що їхні ініціатори в середовищі правлячої еліти перервуть їх або сама демократизація активізує нейтралізуючу енергію в середовищі опозиції. Це є неминучість для перехідного періоду взагалі й для демократичного транзиту особливо.

Україна: Демократизація + Лібералізація = (?)Режим

Демократизація й лібералізація є настільки складними, суперечливими й багатозначними процесами, що буває важко точно передбачити, який саме режим може бути встановлений в їх результаті. Виглядає доречним з урахуванням усього попереднього розвитку країни використовувати поняття «посткомунізм» та «посттоталітаризм» до характеристики політичного режиму в Україні, як такого, що має певні риси демократії, що й дає підстави політологам характеризувати його як м'який авторитаризм або протодемократію. Безумовно, політичний режим в Україні є похідним від режиму

делегативної демократії¹ з явними формальними її інститутами (представницький орган влади, вибори, партії і таке інше) та авторитарними засобами контролю над діяльністю цих інститутів із застосуванням адміністративних ресурсів. Але, поряд з культурно-політичними та соціоекономічними факторами, що завдають шкоди динамічному розвитку держави, діють численні процедурні обставини, що проявляються у сподіваних та несподіваних помилках з боку головних агентів реформ — політичних еліт.

У той же час, немає підстав для висновку про повну лібералізацію в нашій країні. На нашу думку, маємо варіант напівлібералізації чи часткової лібералізації, й доказом цього є відсутність свободи слова, слабкість і підконтрольність засобів масової інформації щодо виконавчої влади. Свідченням такого стану справ у одній з головних характеристик лібералізму є те, що Президента України вдруге

було включено до списку десяти найбільших ворогів преси у 2001 році [18].

Навіть наявність конституції не робить режим менш авторитарним, адже в сучасному світі протягом новітньої історії навіть жорстокі авторитарно-деспотичні режими мали конституції (наприклад, СРСР). Крім того, як слушно підкреслив С. Коен (хоча він мав на увазі Росію, але, на наш погляд, певною мірою це стосується й України), існування конституцій ще не означає затвердження конституціоналізму.

Звідси виглядає коректним (з точки зору нормативної теорії демократії) вважати режим в Україні формально демократичним авторитаризмом (іліберальним) або режимом делегативної демократії на патріомоніальному підґрунті. Подібні напівдемократії створюються як результат слабкості демократичних політичних інституцій, відсутності норм і традицій демократії.

1. Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств.— К: Політична думка, 1995.
2. Політологічний енциклопедичний словник: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів.— К.: Генеза, 1997,—С 280.
3. Див.: *Даніляч О. Г.* Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методологія дослідження та розв'язання.— Харків: Основа, 1998.— 253 с; *Даніляч О. Г.* Социальные противоречия: сущность, типология, формы проявления.— Харьков: Основа, 1998,— 143 с.
4. Див.: *Аснер Пьер.* Насилие и мир.— СПб., 1999.— С. 221.
5. *Giddens A.* The Consequences of Modernity. Cambridge: Polity Press, 1992, pp. 11, 55—60.
6. *Borghoorn F. C., Remington T.* Politics in the USSR. Boston, 1986. (Цит по: *Гидденс Э.* Социология,— М., 1999,—С. 32).
7. *Giddens A.* The Consequences of Modernity. Cambridge: Polity Press, 1992, pp. 303—304.
8. *Хобсбаум Э.* Век революции. Европа 1789—1848 I Пер. с англ.— Ростов н/Д., 1999.— С. 9.
9. *Манхейм К.* Избранное: Социология культуры.— М.; СПб.: Университетская книга, 2000.— С. 69.
10. Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств.— К: Політична думка, 1995.— С 19—20.
11. *Полохало В.* Политология посткоммунизма в Украине и России (К методологии политического анализа) // *Полис.*— 1998.— №3.—С. 13.
12. Перехідний період в Україні та в Росії. Політика, економіка, етносоціальні процеси // Конференція українських і російських випускників освітніх програм США.— К., 1999.— С. 119—120.
13. Перехідний період в Україні та в Росії. Політика, економіка, етносоціальні процеси // Конференція українських і російських випускників освітніх програм США.— К., 1999.— С. 121.
14. *Бодуен Ж.* Вступ до політології.— К.: Основи, 1995.— С. 168.
15. Див.: *Linz J. & Stepan A.* Problems of Democratic Transition and Consolidation. Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press, 1996, pp. 38—54.
16. Див.: *Stepan A.* (ed.). Democratizing Brazil.: Problems of Transition and Consolidation. N.Y.—Oxford: Oxford University Press, 1989; *Linz J. & Stepan A.* Problems of Transition and Consolidation Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1996.
17. *O'Donnell, G., Schmitter, Ph.* Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press, 1993, p. 13.
18. Права людини. ХПГ-Інформ,— 2001.— № 13.— С. 4—6.

Shapovalenko M. V.

POSTCOMMUNISM, POSTTOTALITARISM... WHAT'S MORE?

In the article the problem of typology of political regimes in transition to democracy is offered. Author gives some analysis of the concepts "post-communism" and "posttotalitarianism" which are main structures for building new transient regimes. Low level of democratization and liberalization can create new forms of despotic regimes and prolongs way to democracy.

Режим делегативної демократії може мати низку формальних інститутів демократії (виборний парламент, президент, багатопартійність), але суспільство не має механізмів контролю владних структур після виборів, і тому політика не має зворотних зв'язків з іншими сферами життя суспільства, а державні особи не несуть відповідальності за свої дії. (Докладніше про це див.: *O'Donnell G.* Delegate Democracy // *Journal of Democracy*, 5 no. 1 (1994), pp. 55—69).